

CHIŃSKI MODEL TRANSFORMACJI I ROZWOJU W POSOCJALISTYCZNEJ AZJI POŁUDNIOWO-WSCHODNIEJ

Andrzej Bolesta*

Abstrakt

Artykuł poświęcony jest zastosowaniu chińskiego modelu transformacji i rozwoju w posocjalistycznej Azji Południowo-Wschodniej, w tym w Mjanmie, Laosie i Wietnamie. Główną tezą jest stwierdzenie, iż w okresie transformacji systemowej wszystkie wyżej wymienione kraje szeroko posłużyły się powyższym modelem. Pierwsza część artykułu opisuje istotę posocjalistycznej transformacji; druga analizuje chiński model transformacji i rozwoju oparty na koncepcji posocjalistycznego państwa rozwojowego; trzecia jest opisem transformacji w krajach kontynentu azjatyckiego; czwarta obrazuje adaptację modelu chińskiego w posocjalistycznej Azji Południowo-Wschodniej.

Słowa kluczowe: *rozwój, transformacja, posocjalistyczne państwo rozwojowe, Chiny, Azja Południowo-Wschodnia*

THE IMPLEMENTATION OF CHINA'S MODEL OF TRANSFORMATION AND DEVELOPMENT IN POST-SOCIALIST SOUTHEAST ASIA

Abstract

The article discusses the implementation of the Chinese model of transformation and development in post-socialist Southeast Asia, namely, Myanmar, Laos and Vietnam. It argues that during the systemic transformation, all the above-mentioned countries have widely used the model. The text consists of four parts; first, it describes the essence of post-socialist transformation; second, it analyzes the Chinese model of transformation and development based on the concept of post-socialist developmental state; third, it overviews the transformation in Asia; fourth, it illustrates how the Chinese model was adapted in post-socialist Southeast Asia.

Keywords: *development, transformation, post-socialist developmental state, China, Southeast Asia*

* Dr Andrzej Bolesta, Collegium Civitas, andrzej.bolesta@civitas.edu.pl.

Wstęp

Chiny coraz częściej postrzegane są jako sukces transformacji systemowej od modelu gospodarki centralnie planowanej i nakazowo-rozdzielczej do modelu rynkowego, oraz jako sukces rozwojowy, pomimo wielu mankamentów związanych przede wszystkim z rosnącymi nierównościami społecznymi, biurokracją i korupcją oraz zanieczyszczeniem środowiska naturalnego. Gospodarka narodowa Chin w ostatnich czterdziestu latach przemian zwiększyła się kilkunastokrotnie, a setki milionów mieszkańców Chin zostały wydzwignięte z ubóstwa. Chiny dokonały tego bez znaczącej pomocy zagranicznej, a nawet idąc pod prąd przyjętym standardom ekonomicznym, opartym o ideologię neo-liberalną.

Sukces Chiny zawdzięczają wykorzystaniu koncepcji posocjalistycznego państwa rozwojowego. Koncepcja ta tłumaczy bowiem, jak można połączyć wschodnioazjatycki model rozwoju, który przyniósł dobrobyt takim krajom jak Japonia czy Korea, z posocjalistyczną transformacją, jednym z najbardziej skomplikowanych procesów przekształceń systemowych w historii.

Ten swoisty chiński model, określany tak z uwagi na to, iż Chiny są największym państwem, które go wdrażają, zaczęły wykorzystywać także inne kraje, przede wszystkim w posocjalistycznej Azji. Poniższy artykuł poświęcony jest stosowaniu chińskiego modelu transformacji i rozwoju w posocjalistycznej Azji Południowo-Wschodniej, w tym w Mjanmie, Laosie i Wietnamie. Główną tezą pracy jest stwierdzenie, iż w okresie transformacji systemowej wszystkie wyżej wymienione kraje szeroko posilkowały się powyższym modelem. Nie oznacza to jedynie, iż kopiowały rozwiązania chińskie – część reform w posocjalistycznej Azji Południowo-Wschodniej przebiegało równoległe do przemian chińskich – ale to, iż stosowały podobne rozwiązania w zakresie transformacji systemowej i polityki rozwojowej.

Artykuł składa się z czterech części. Część pierwsza opisuje na czym polega posocjalistyczna transformacja systemowa. Część druga analizuje chiński model transformacji i rozwoju oparty na koncepcji posocjalistycznego państwa rozwojowego. Część trzecia to opis posocjalistycznej transformacji w krajach kontynentu azjatyckiego. Część czwarta pokazuje natomiast jak model chiński został zaadoptowany w posocjalistycznej Azji Południowo-Wschodniej.

1. Posocjalistyczna transformacja

Obejmując ponad 25% ludności świata, posocjalistyczna transformacja jest niewątpliwie historycznym procesem o dwojakiej naturze. Transformacji ulegają systemy polityczne od autorytarnego do demokratycznego (postępuje demokracja) oraz systemy społeczno-gospodarcze od socjalistycznego do kapitalistycznego, innymi słowy od gospodarki centralnie planowanej, opartej na dominacji własności państwowej i biurokratycznych mechanizmach kontroli, do otwartej gospodarki rynkowej, opartej na deregulacji rynku i dominacji własności prywatnej. Celem transformacji systemowej w zakresie ustroju państwowego jest ustanowienie nowego ładu społeczno-gospodarczego bądź politycznego, bądź obu razem. Potrzeba ustanowienia nowego porządku wynika z faktu, iż oferuje on – w założeniach – lepsze warunki. Pomimo tego, że posocjalistyczna transformacja w wymiarze politycznym to proces demokracji, a w wymiarze społeczno-gospodarczym – budowy gospodarki rynkowej, istnieją w tym zakresie odstępstwa regionalne i narodowe.

Koniec XX wieku pokazał, że potrzeba demokracji życia – chęć wpływu narodu na wybór przedstawicieli do politycznych ośrodków decyzyjnych – jest w wielu krajach bardzo silna. W szczególności widać to w krajach Europy Środkowo-Wschodniej, gdzie autorytarne rządy partii komunistycznych zastąpione zostały wielopartyjnymi demokracjami.

W dużej części państw transformacji posocjalistycznej procesy demokratyzacyjne następowały rewolucyjnie – demokrację wprowadzano niemal z dnia na dzień. Wynikało to z dwóch przyczyn. Po pierwsze, w efekcie długoletniej dominacji systemu autorytarnego potrzeba demokratyzacji była ogromna. Po drugie, techniczne i prawne wprowadzenie systemu może nastąpić w bardzo szybkim trybie. Oczywiście należy liczyć się początkowo z jego niepełną sprawnością z uwagi na brak instytucjonalnego zaplecza i społeczeństwa obywatelskiego, jednakże system można zainstalować szybko. Pomimo tego w części przypadków transformacji posocjalistycznej nie wybrano demokracji jako optymalnego ustroju politycznego, a dotychczasowy ustrój autorytarny został zastąpiony innym, nowym, także autorytarnym.

Bagaż doświadczeń ostatnich stu lat pozwala na wysnucie tezy, że dominującym systemem społeczno-gospodarczym może być, na obecnym etapie rozwoju społeczno-cywilizacyjnego, jedynie ustrój o gospodarce rynkowej. Gospodarka rynkowa jest jedynym modelem mogącym wygenerować wysoki wzrost gospodarczy w długim okresie i zapewnić odpowiedni rozwój cywilizacyjny, a w rezultacie sukcesywnie podnosić poziom życia mieszkańców ziemi. Gospodarka centralnie planowana musiała przegrać i przegrała z modelem rynkowym z powodu swojej niskiej wydajności, nieefektywności, biurokracji i braku wystarczających bodźców rozwoju i modernizacji. Należy jednak podkreślić, iż gospodarka rynkowa ma różne warianty, a ostatni kryzys gospodarczy lat 2008-2009 dobitnie pokazuje słabe strony jej wersji opartej o liberalny, zderegulowany kapitalizm.

Wielu badaczy uważa, że gospodarka rynkowa może dobrze funkcjonować jedynie w warunkach ustroju demokratycznego. Większość krajów wysoko rozwiniętych, które wysoki poziom rozwoju zawdzięczają efektywnej gospodarce rynkowej, to instytucjonalnie dalece zaawansowane demokracje. Niemniej jednak sukces tzw. tygrysów azjatyckich daje argumenty zwolennikom tezy, iż ustrój autorytarny jest lepszym

rozwiązaniem dla zdynamizowania rozwoju społeczno-gospodarczego, gdyż autorytarne rządy łatwiej mogą się oprzeć presji społeczeństwa i grup nacisku. W szczególności ma to mieć zastosowanie do państw o niskim poziomie rozwoju, wobec których ma się stosować maksyma, iż w pierw należy się wzbogacić, a następnie zdemokratyzować. Część badaczy, jednakże stroni od tego typu uproszczonych porównań. W historii mamy przypadki szybkiego rozwoju państw autorytarnych i demokratycznych. Wśród tych, których dynamika rozwojowa pozostawała niska są zarówno demokracje jak i dyktatury. Relacja zatem pomiędzy typem ustroju politycznego a dynamiką rozwojową jest bardziej skomplikowana. Wcześniejsze badania pokazują, iż w przypadku posocjalistycznej transformacji, państwa które zliberalizowały środowisko polityczne osiągały w średnim okresie umiarkowany wzrost gospodarczy (od 1 do 5%), podczas gdy państwa autorytarne odnotowywały zarówno spektakularne porażki (np. Mołdowa, która straciła połowę swojego PKB) jak i spektakularne sukcesy (dotyczy to przede wszystkim przedstawicieli posocjalistycznej Azji Wschodniej) (Bolesta 2010).

Sam proces urynkawiania – dochodzenia do systemu wolnorynkowego – budzi kontrowersje. Z jednej strony mamy zwolenników agresywnej liberalizacji gospodarki bez oglądania się na reformy instytucjonalne. Z drugiej tych, którzy opowiadają się za stopniowymi zmianami, podkreślając potrzebę budowy odpowiednich instytucji i mikroekonomicznej restrukturyzacji oraz akcentując fakt, że tego typu reformy wymagają czasu. Niewątpliwie posocjalistyczna transformacja w wymiarze ekonomicznym, łączy się z trzema równocześnie zachodzącymi procesami: liberalizacją i stabilizacją, budową instytucji rynkowych oraz mikroekonomiczną restrukturyzacją. O ile liberalizacja i stabilizacja mogą zostać wprowadzone dość radykalnie, o tyle budowa instytucji – rozumianych jako tworzenie reguł gry ekonomicznej, praw i zwyczajów wymuszających przestrzeganie tych reguł oraz organizacji sprawiających, że reguły funkcjonują – jest procesem czasochłonnym. Podobnie rzecz się ma

z mikroekonomiczną restrukturyzacją polegającą na zamknięciu bądź przekształceniu nierentownych i przestarzałych gałęzi przemysłu, stworzeniu nowych i nowoczesnych wraz z przekwalifikowaniem pracowników. Choć wielu badaczy przekonuje o słuszności modelu stopniowego (Stiglitz 2004), część analityków nie przekonuje ta argumentacja (Sachs 1993). Szybkie i drastyczne posunięcia w sferze gospodarki niektórzy uznali za jedyne możliwe działania, które w efekcie miały przynieść oczekiwane wyniki.

2. Chiński model – posocjalistyczne państwo rozwojowe

Wiele miejsca w literaturze przedmiotu poświęcono chińskiej transformacji systemowej i chińskiemu rozwojowi społeczno-gospodarczemu (zob. Bramall 2009; Naughton 2007; Breslin 2007). Niemniej jednak, niewiele było prób kompleksowego usystematyzowania przemian w Chinach pod kątem normatywnego modelu transformacji i rozwoju. Dopiero ostatnio, pojawia się coraz więcej prac w tym zakresie. W książce *China and Post-Socialist Development* (Chiny i posocjalistyczny rozwój), przedstawiono Chiny jako przykład posocjalistycznego państwa rozwojowego (ang. *Post-Socialist Developmental State* – PSDS). Termin ów po raz pierwszy użyto w roku 2004, jednakże dopiero w roku 2015 do czekał się on szczegółowej analizie (zob. Bolesta 2015). Koncepcja posocjalistycznego państwa rozwojowego łączy elementy posocjalistycznej transformacji oraz tworzenia państwa rozwojowego (ang. *Developmental State* – DS).

Koncepcja państwa rozwojowego „jest powszechnie uważana za koncepcyjne tło dla polityki państwa i rozwiązań instytucjonalnych, które doprowadziły do bezprecedensowych osiągnięć rozwojowych wśród tzw. zapóźnionych gospodarek kontynentu azjatyckiego” (Bolesta 2015: 7). Wiele miejsca poświęciła jej literatura przedmiotu (zob. Johnson 1982; Amsden 1989; Wade 1990; Cumings 1984). Pomimo krytycznego

nastawienia części badaczy, nie ulega wątpliwości, że awans Japonii, Korei i Tajwanu – wszystkie trzy były państwami rozwojowymi – do grupy gospodarek wysoko rozwiniętych był fenomenem, z uwagi na swoją dynamikę.

Polityka gospodarcza państwa rozwojowego bazuje na nacjonalizmie gospodarczym, jako wiodącej ideologii państwa, a jej celem jest industrializacja, początkowo poprzez substytucję importu, a następnie produkcję eksportową. Wzrost produkcji jest efektem wzrostu miejscowego sektora biznesowego, który rozwija się w swoistym „kokonie”, gdyż bariery wejścia, motywowane nacjonalizmem gospodarczym, uniemożliwiają penetrację rynku przez podmioty zagraniczne, a zatem ograniczają konkurencję zewnętrzną.

Proces industrializacji jest poprzedzony reformami rolnymi, mającymi trzy główne cele: zwiększenie produkcji żywności, uzyskanie wsparcia wiejskiej biedoty dla celów transformacyjnych i zneutralizowanie potencjalnej opozycji, rekrutującej się z wiejskich grup majątnych. Uprzemysłowienie jest efektem sektorowego wsparcia, jakie władze udzielają wyselekcjonowanym gałęziom przemysłu, postrzeganym jako kluczowe w zapewnianiu efektywnej długofalowej trajektorii rozwojowej. Do tego celu stosują liczne instrumenty: politykę handlową dyskryminacji importu i wspierania eksportu, oraz szeroki wachlarz działań w ramach sektora finansowego.

Państwo rozwojowe charakteryzuje autorytary system polityczny, w którym nie ma wolnych i demokratycznych wyborów, a prawa jednostki są często ograniczane. Świadczą o tym przykłady Korei Południowej, Tajwanu, Japonii przed drugą wojną światową, a także Singapuru. W przypadku demokratycznego państwa rozwojowego, takiego jak Japonia po drugiej wojnie światowej, istnieją mechanizmy pozwalające na uchronienie długofalowej trajektorii rozwojowej przed populistycznymi działaniami polityków, zorientowanych na krótkookresowe efekty. Państwo rozwojowe charakteryzuje się silnym państwem, które steruje

transformacją i rozwojem. System gospodarczy wykazuje cechy wolnego rynku, a zarazem centralnego planowania, co przez Johnsona (1982) w jego analizie historycznej industrializacji Japonii zostało opisane jako „planowanie racjonalne”. Interwencjonizm państwa koncentruje się na trajektorii rozwojowej i często ignoruje kwestie spójności społecznej, będące, przykładowo, głównym obiektem zainteresowania interwencjonizmu europejskiego. W administracji rządowej działa prominentna i wpływowa agencja rozwoju dysponująca państwową biurokracją gospodarczą, której celem jest wspieranie rozwoju. Wśród historycznych państw rozwojowych, warunki zewnętrzne – brak wewnętrznej stabilności politycznej i groźba konfliktu zbrojnego – odgrywały ważną rolę.

Zakres zadań posocjalistycznego państwa rozwojowego (PSDS) jest szerszy niż w przypadku państwa rozwojowego (DS). Oprócz sterowania trajektorią rozwojową, posocjalistyczne państwo rozwojowe jest odpowiedzialne za transformację ustrojową, a dokładniej, za budowę gospodarki rynkowej poprzez gospodarczą liberalizację, rynkową instytucjonalizację oraz mikroekonomiczną restrukturyzację. Ta reorganizacja ekonomiczno-systemowa stwarza, w krótkim okresie, niekorzystne warunki dla rozwoju; państwo skupia się na reformach systemowych i zwykle pomija potrzeby rozwojowe, jak miało to miejsce w przypadku wielu krajów Europy Środkowo-Wschodniej (częściowo z powodów ideologicznych), a gospodarka znajduje się w stanie „transformacyjnej słabości” z powodu instytucjonalnych i prawnych luk, które ograniczają możliwości rozwojowe państwa.

Doświadczenia państw rozwojowych oraz krajów posocjalistycznych, pozwalają na określenie kilku kluczowych cech posocjalistycznego państwa rozwojowego:

- charakteryzuje się ono selektywną i ostrożną liberalizacją gospodarczą, z uwagi na fakt, iż tzw. terapia szokowa zaowocowała wśród większości państw posocjalistycznych recesją, której

następstwem był wzrost gospodarczy o niskiej dynamice. Tymczasem dynamika rozwojowa ma zasadnicze znaczenie dla posocjalistycznego państwa rozwojowego. Ponadto, elementem terapii szokowej była wyprzedaż krajowych przedsiębiorstw (zob. Klein 2007; Poznański 2000) w ręce kapitału zagranicznego, natomiast w warunkach posocjalistycznego państwa rozwojowego rodzimy sektor biznesowy ma odgrywać ważną rolę rozwojową;

- w ramach procesu przemian systemowych i instytucjonalnych, mechanizm centralnego planowania jest zastąpiony „planowaniem racjonalnym” w ramach gospodarki rynkowej, a nie zdemontowany;
- biurokracja gospodarcza, obecna w systemie socjalistycznym, jest restrukturyzowana, aby wejść w skład nowej agencji rozwoju i reform.

Co najważniejsze jednakże z punktu widzenia systemowego i instytucjonalnego, aby realizować wyżej wymienione zadania, państwo musi pozostać w centrum procesu transformacji i rozwoju, a jego odsunięcie od gospodarki w procesie posocjalistycznej liberalizacji, musi być znacznie bardziej ograniczone niż miało to miejsce w przypadku większości posocjalistycznych gospodarek europejskich.

3. Przemiany systemowe w Azji

Azja to po Europie, drugi kontynent, na którym zachodzi posocjalistyczna transformacja. Do gospodarek posocjalistycznych zalicza się tutaj: Chiny, Mongolię (Azja Północno-Wschodnia) oraz Wietnam, Laos, a także Mjanmę i Kambodżę (Azja Południowo-Wschodnia). Posowiecka Azja Centralna (Kazachstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Kirgistan, Tadżykistan) oraz Kaukaz (Gruzja, Azerbejdżan, Armenia) to także kraje posocjalistycznej transformacji.

Przy tak zróżnicowanej grupie państw, posocjalistyczna transformacja nie może być procesem jednolitym i przebiegającym wedle określonego wzorca. O ile gospodarka rynkowa była we wszystkich krajach transformacji deklarowanym celem, o tyle procesy demokratyzacyjne nie były już tak powszechne. Społeczeństwa Europy Środkowo-Wschodniej niemal w całości opowiedziały się za liberalną demokracją; w przypadku części byłej Jugosławii proces ów był opóźniony z uwagi na konflikt zbrojny i rozpad państw. W Azji zwolenników demokratyzacji było niewiele. Chiny rozpoczynając przemiany gospodarcze uznały, że reforma systemu politycznego będzie przebiegać powoli i tylko w takim zakresie, aby umożliwiać przemiany gospodarcze. Podobną drogą – w zakresie reform politycznych – kroczy Wietnam, Laos i do 2015 roku kroczyła Mjanma. Państwa Azji Centralnej to kraje autorytarne, wśród których jedynie Kirgistan próbował wprowadzać liberalną demokrację. Na Kaukazie najbardziej zaawansowana w liberalizacji politycznej była Gruzja. Azerbejdżan rządony jest przez rodzinny klan, a Armenia regularnie zbiera krytyczne opinie dotyczące wyborów. Rosja (której duża część znajduje się w Azji) w latach 1990. podejmowała próby demokratyzacyjne, niemniej jednak na początku XXI wieku powróciła do systemu autorytarnego (choć znacząco różniącego się od dyktatury komunistycznej).

Ponadto, w posocjalistycznym świecie istnieją znaczące różnice w obszarze reform gospodarczych. Można by się pokusić o stworzenie dwóch różnych modeli posocjalistycznej transformacji: azjatyckiego i europejskiego. Model europejski określany jest przez Wincklera (1999: 231) mianem europejsko-sowieckiego big bangu, równoległych reform gospodarczych i politycznych, model azjatycki natomiast to stopniowe reformy jedynie w zakresie gospodarki. Podział ten – nie do końca precyzyjny – odzwierciedla główny dylemat posocjalistycznej transformacji – radykalizm versus gradualizm (Bolesta 2015; Kołodko 1999).

Niewiele miejsca w literaturze przedmiotu poświęca się analizie porównawczej posocjalistycznej transformacji w Azji, choć niewątpliwe

przemiany systemowe i instytucjonalne w Chinach oraz polityka rozwojowa tamże to tematyka szczegółowo omawiana i analizowana na łamach periodyków naukowych i opracowań książkowych.

Winckler (1999) wskazuje na trzy początkowe fale reform systemowych w Azji. Pierwsza miała miejsce pod koniec lat 70. zeszłego wieku i była generowana wewnątrznie poprzez słabe wyniki gospodarcze socjalistycznych instytucji. W Chinach i Azji Południowo-Wschodniej zaowocowało to ograniczoną liberalizacją gospodarczą, a także drobnymi zmianami politycznymi. Druga fala miała miejsce w połowie lat 80. XX wieku i była konsekwencją pierwszej. Skoro rozpoczęto zmiany gospodarcze i polityczne i miały one pozytywny wpływ na warunki społeczne, to należało je kontynuować. Druga fala generowana była wewnątrznie, ale także zewnątrznie, gdyż zarówno radziecka głośność i pierestrojka wprowadzana przez Michaiła Gorbaczowa, jak i reformy Deng Xiaopinga na terenach nieurbanizowanych Chin dawały dobry przykład innym krajom azjatyckim. Tym razem pogłębiono gospodarcze reformy w Chinach i zainicjowano zmiany w Wietnamie, a także w Mongolii, a nawet w Korei Północnej. Pojawiły się perspektywy dla liberalizacji środowiska politycznego w ChRL. Trzecia fala miała miejsce w latach 1989–90 i była wywołana przez czynniki zewnętrzne. W Europie Środkowo-Wschodniej następowała „jesień ludów” – zaczęto wprowadzać demokrację i reformy rynkowe. Ta fala przyspieszyła reformy gospodarcze w państwach Azji (z wyjątkiem Korei Północnej) oraz zastopowała zmiany polityczne – poza Mongolią i Kambodżą.

Rozważając różnice pomiędzy państwami Azji Północno-Wschodniej a Południowo-Wschodniej w zakresie posocjalistycznej transformacji należy odnieść się do gospodarczych i politycznych warunków początkowych, jak i do kwestii percepcji i preferencji elit rządzących, gdyż w odróżnieniu od państw modelu europejskiego czy euro-sowieckiego, rola niedemokratycznie wybranych struktur władzy w stymulowaniu

procesu reform była tu znaczna. Naturalnie, państwa azjatyckie wstępując na drogę posocjalistycznej transformacji znajdowały się na różnym poziomie rozwoju. Chiny były lepiej rozwinięte niż Wietnam, Wietnam natomiast lepiej rozwinięty niż Laos, a Laos nieznacznie lepiej niż Mjanma. W teorii zatem niższy poziom rozwoju sugerowałby istnienie gorzej rozwiniętej i mniej nowoczesnej gospodarki oraz potrzebę szybszego nadrobienia zaległości cywilizacyjnych. W konsekwencji działania reformatorskie musiały w większym stopniu brać pod uwagę wprowadzanie długofalowej polityki rozwojowej, a w mniejszym reformy systemowe, jeśli uznalibyśmy, iż te dwa procesy należy traktować rozdzielnie.

Warunkiem początkowym determinującym dynamikę reform był także poziom zagranicznego uzależnienia zarówno gospodarczego, jak i politycznego – im większa zależność zagraniczna tym gwałtowniejsze zmiany wewnętrzne, wynikające z przerwania istniejących powiązań. Im mniejsza była zależność, tym mniejszy miał być szok transformacyjny. Wycofanie zagranicznego wsparcia politycznego powodowało wewnętrzne zmiany polityczne, natomiast wycofanie pomocy gospodarczej stwarzało potrzebę natychmiastowych zmian gospodarczych. Naturalnie brak pomocy gospodarczej wpływał także na wewnętrzne środowisko polityczne.

Niewątpliwie państwami zależnymi były Mongolia i Korea Północna. W przypadku tej drugiej uzależnienie wobec ZSRR zmieniło się w ekonomiczną zależność od ChRL oraz polityczną niezależność. Mongolia szybko stała się politycznie niezależna, choć z czasem uzależniła się gospodarczo od Chin, natomiast zmniejszyła tęże zależność od Rosji. Wietnam przez lata był ekonomicznie zależny od ZSRR. Obecnie stał się politycznie i ekonomicznie niezależny. Zależność Laosu od Wietnamu miała miejsce podczas całego okresu istnienia socjalistycznego państwa. Obecnie obserwujemy krystalizowanie się niezależności politycznej i popadanie w zależność gospodarczą od Chin. Mjanma podczas okresu socjalistycznego pozostawała niezależna, choć niechętna Chinom

i przyjacielsko nastawiona wobec ZSRR (Bolesta 2016). Chiny, początkową zależność od ZSRR (Chang, Halliday 2005) przekształciły w polityczną i ekonomiczną niezależność.

Kolejnym warunkiem początkowym był stopień zawłaszczenia państwa przez elitę rządzącą, wynikający z czasu trwania i formy reżimów komunistycznych. Im dłużej funkcjonujący system, tym większa, teoretycznie, jego kompleksowość, silniejsza pozycja elit i trudniejsze wdrażanie reform, w szczególności politycznych. Paradoksalnie, czy też nie, im dłużej funkcjonował reżim autorytarny, tym kraj stawał się bardziej uprzemysłowiony, a w konsekwencji potrzeba reform o charakterze strukturalnym stawała się większa. Większy poziom uprzemysłowienia wynikał z charakterystycznej dla władz komunistycznych presji szybkiej industrializacji państwa. Akcent na rozbudowę przemysłu ciężkiego spowodował potrzebę jego restrukturyzacji w latach 80. i 90. XX wieku, kiedy oczywistym stało się, że to inne sektory gospodarki powinny być siłą napędowego rozwoju, a na tym poziomie rozwoju państwo powinno rozwijać pracochłonne, a nie kapitałochłonne gałęzie przemysłu. Ponadto, dłużej trwające reżimy zdołały skolektywizować rolnictwo, a zatem jakoby samoistnie stworzyć przyczyny dla reform agrarnych, co było bardzo ważne, gdyż reformy systemowe w krajach rozwijających się, do których zaliczają się wszystkie azjatyckie państwa posocjalistycznej transformacji, musiały z natury rzeczy zaczynać się od sektora agrarnego, a to w celu zapewnienia bezpieczeństwa żywnościowego społeczeństwa, bądź z uwagi na to, iż na wsiach mieszkała większość społeczeństwa.

Jeśli przyjmiemy, iż reżim komunistyczny skończył się wraz z rozpoczęciem rynkowej liberalizacji gospodarek narodowych (mimo tego, że w trzech azjatyckich krajach posocjalistycznych wciąż mają miejsce autorytarne rządy partii komunistycznych), to okaże się, iż socjalizm i gospodarka nakazowo-rozdzielcza miała najdłuższą tradycję w Mongolii (w tej analizie pomijamy Azję Centralną, Kaukaz i Rosję jako części

ZSRR) – 64 lata (1924-1990). Do dzisiaj ziemia pozostaje tam kolektywną własnością. W Chinach pełny socjalizm funkcjonował 29 lat (1949-1978), w Birmie (wcześniejsza nazwa Mjanmy) – 27 lat (1962-1988), w Wietnamie Północnym, a po wojnie wietnamskiej, w zjednoczonym Wietnamie – 31 lat (1955-1986), w Laosie i Wietnamie Południowym – 11 lat (1975-1986). Powyższe przedziały czasowe mają charakter dalece umowny, gdyż trudno jest określić dokładny moment, w którym restrukturyzacja gospodarcza zmienia się w transformację systemową. Przykładowo, o ile w Mongolii reżim komunistyczny został zastąpiony liberalną demokracją, o tyle w Mjanmie junta socjalistyczna przemianowała się na juntę kapitalistyczną, a demokratyzacja przyśpieszyła w 2015 r. W Chinach, Wietnamie i Laosie wciąż rządzą natomiast nominalne partie komunistyczne.

Wśród azjatyckich państw posocjalistycznej transformacji duże znaczenie miała także personalizacja władzy: czy władza spoczywała w rękach jednej osoby, czy raczej grupy osób i stąd miała charakter kolektywny. Niewątpliwie Chiny podczas rządów Mao Zedonga, były przykładem pierwszego modelu. W okresie transformacji miała miejsce jego kontynuacja za rządów Deng Xiaopinga, Jiang Zemina, a obecnie także Xi Jinpinga, choć w znacząco mniejszym stopniu. Komunistyczna Korea Północna zawsze była jednoosobową dyktaturą dynastii Kimów, ojca, syna i wnuka. Jednoosobowe przywództwo charakteryzowało Mjanmę podczas dyktatury gen. Ne Wina (1962-1988) i gen. Than Shwe (1992-2011). Wietnam natomiast po Śmierci Ho Szi Mina (1969 r.) był państwem drugiego modelu. Podobnie jak Mongolia i Mjanma (od 2011 r.). Z modelu władztwa wynikał mechanizm określania preferencji elit rządzących co do kierunku i natężenia reform. Preferencje zależały często od początkowego szoku gospodarczego zanotowanego przez państwa regionu w wyniku kolejnych fal zmian. O ile Mongolia przeżyła gwałtowny szok gospodarczy, a Chiny nie, o tyle kraje Azji Południowo-

Wschodniej (Laos, Wietnam, Mjanma) musiały przejść przez model pośredni.

Azjatyckie kraje transformacji można także podzielić na te, które zdecydowały się na reformy gospodarcze bez dynamicznych zmian politycznych, czyli takie, które podążają „tradycyjną” azjatycką drogą socjalistycznej transformacji jak Chiny, Wietnam, Laos oraz Mjanma (do 2015 r.), oraz na te, które zdecydowały się także na wprowadzenie demokracji – Mongolia i, w pewnym stopniu, Mjanma (od 2015 r.).

Chiny, Wietnam i Laos kroczą podobną ścieżką reform gospodarczych i politycznych. Polityka stopniowego tworzenia gospodarki rynkowej w Chinach rozpoczęła się pod koniec lat 70. XX w., podczas gdy w Wietnamie reformy *doi moi*, czyli przebudowę, zainicjowano w połowie lat 80. Liberalizacja w zakresie produkcji żywności w Wietnamie, inaczej niż w Chinach, przebiegała równoległe do pewnej liberalizacji w zakresie przedsiębiorstw państwowych. Koniec lat 80. ubiegłego stulecia przyniosły Chinom spowolnienie reform wynikające z coraz silniejszej pozycji antyreformatorskiego konserwatywnego skrzydła KPCh, a Wietnamowi ich przyspieszenie. Druga połowa lat 90. to w przypadku Chin coraz szybsza prywatyzacja i urynkawianie gospodarki, podczas gdy władze Wietnamu spowolniły te procesy. Wynikało to przede wszystkim z faktu, że w ChRL do władzy doszło trzecie pokolenie liderów reprezentowane przez Jiang Zemina, a Chiny negocjowały wejście do Światowej Organizacji Handlu (WTO). Ani Komunistyczna Partia Chin ani Komunistyczna Partia Wietnamu (KPW) nie wprowadzały rewolucyjnych zmian politycznych, a zmiany te były raczej działaniami racjonalizatorskimi w zakresie dostosowywania systemu do zmian ustroju społeczno-gospodarczego.

Jednakże polityczna liberalizacja była bardziej dynamiczna w Wietnamie, szczególnie na przełomie lat 80. i 90. XX w., (a także obecnie) (zob. Hayton 2010), kiedy nastąpił zastój i regresja w Chinach, na krótko po wydarzeniach na placu Tiananmen. Możliwość szybszych

reform rynkowych wynikała w Wietnamie z kilku przyczyn. Północna część kraju nie zdołała w tak krótkim czasie od zakończenia wojny wietnamskiej zasymilować kapitalistycznego południa. Ponadto, Wietnam pozostawał krajem bardziej rolniczym niż Chiny, z krótszą, jednakże tradycją kolektywizacji, z mniejszym socjalistycznym sektorem industrialnym, a z większą decentralizacją gospodarki (mimo, że Chiny posiadały w dużo mniejszym stopniu zcentralizowaną gospodarke niż republiki ZSRR i kraje EŚW). Dojście do głosu młodszego pokolenia liderów w latach 80. ubiegłego wieku spowodowało, że KPW osiągnąwszy poprzez politykę rządu stabilność i wzrost gospodarczy, kontynuowała w latach 90. budowę instytucji umożliwiających funkcjonowanie gospodarki rynkowej.

Relacja Laosu wobec Wietnamu wydaje się podobna do tej pomiędzy Wietnamem, a Chinami – szybsze tempo transformacji i niższy poziom rozwoju gospodarczego wraz z mniejszą rolą władz państwowych w kreowaniu instytucjonalno-gospodarczego porządku. Reformy rozpoczęto tam od liberalizacji sektora agrarnego pod koniec lat 70. XX wieku (a zatem raptem po kilku latach od wprowadzenia socjalizmu). W latach 80., po wyprowadzeniu w roku 1986 „Nowego Mechanizmu Gospodarczego” nastąpiła liberalizacja sektora industrialnego. Obie reformy nie nastręczały wielu problemów, gdyż uprzemysłowienie kraju było niewielkie, a rolnictwo słabo skolektywizowane. Zmiany zainicjowane były potrzebami wewnętrznymi i zewnętrznymi. Niewydolny sektor przemysłowy nie radził sobie z konkurencją z produktami tajskimi, a rolnicy łatwo mogli emigrować do sąsiedniej Tajlandii w poszukiwaniu lepszych warunków życia, przechodząc do nieagrarnych gałęzi gospodarki.

Trend kontynuowano w latach 90. XX wieku i na początku XXI. Już w połowie lat 80. zwolennicy reform argumentowali, iż ostatnie 10 lat funkcjonowania gospodarki socjalistycznej nie pozwala na wprowadzenie socjalizmu: „Biorąc pod uwagę, obecny stan rozwoju ekonomicz-

nego kraju, transformacja w stronę socjalizmu w Laosie nie jest możliwa. Trzeba zatem wykonać jeden krok do tyłu i wprowadzić pewne mechanizmy kapitalistyczne, aby potem zrobić dwa kroki do przodu w budowie prawdziwego socjalizmu” (Stuart-Fox 1997: 195). Stuart-Fox (1997) ocenia, iż Laos początkowo szybciej reformował gospodarkę socjalistyczną niż Wietnam. Evans (2012) nazwał ów proces „leninowską drogą do kapitalizmu”, bowiem w roku 1991 podczas piątego kongresu partia komunistyczna przypomniała o swojej wiodącej roli jako jedyna siła polityczna, akcentując, iż dalej będzie sprawować władzę jako monopolista.

W przypadku Mjanmy to nie partia komunistyczna, a junta wojskowa, wprowadzała socjalizm, a następnie przeprowadzała posocjalistyczną transformację. Birmańska Partia Komunistyczna pozostawała w opozycji wobec reżimu w Rangunie (do roku 2005 stolicy Mjanmy). Faktyczne ustanowienie modelu socjalistycznej gospodarki centralnie planowanej, nastąpiło po zamachu stanu w roku 1962. Rada Rewolucyjna pod przewodnictwem szefa armii generała Ne Wina nakazała nacjonalizację „istotnych” środków produkcji, takich jak produkcja przemysłowa i rolna, kanałów dystrybucji i transportu dóbr (Mehden von der 1963).

Gospodarka narodowa miała być sterowana za pomocą planów gospodarczych rządu, bazujących na swoistym manifeście zatytułowanym *System korelacji pomiędzy człowiekiem a jego środowiskiem*. Politycznie, wprowadzono rządy jednej partii – Partii Socjalistycznego Programu Birmy. W ramach nowego „socjalizmu wojskowego” (władzę sprawowała junta wojskowa) znacjonalizowano około 15 tys. firm oraz utworzono sektor publiczny z dużymi przedsiębiorstwami państwowymi. Burma Economic Development Corporation stała się konglomeratem 39 głównych, państwowych, firm. Rada Rewolucyjna stworzyła ponadto państwowe agencje o nakładających się na siebie uprawnieniach do kierowania gospodarką narodową. Niemniej jednak część gospodarki,

głównie związanej z sektorem rolnym, pozostała, tak jak miało to miejsce w Polsce, w rękach prywatnych.

Ponadto w roku 1973 rząd przyznał, iż model gospodarki centralnie planowanej nie przyniósł oczekiwanych rezultatów i częściowo zliberalizował zasady prowadzenia działalności gospodarczej. Wzrosła tolerancja władz wobec „czarnego rynku”, który według różnych szacunków tworzył podówczas około 80% PKB (produktu krajowego brutto). Aby zwiększyć produkcję rolną, spółdzielnie rolnicze uzyskały autonomię. Właścicielom prywatnych plantacji kaczuki zagwarantowano ochronę przed nacjonalizacją. W konstytucji z roku 1974 zawarto zapis, iż prywatne środki produkcji są dozwolone, a prywatne firmy mogą funkcjonować tak długo, jak nie zagrażają gospodarce socjalistycznej.

W roku 1988 junta wojskowa powołała Państwową Radę na rzecz Przywrócenia Porządku i Prawa (ang. *State Law and Order Restoration Council* – SLORC) ogłaszając budowę gospodarki kapitalistycznej. W okresie 1988-1992 wprowadzono wiele regulacji rynkowych; ustawę dotyczącą prywatnych przedsiębiorstw w przemyśle (1990); inwestycji zagranicznych (1988); instytucji finansowych (1990 r.); przedsiębiorstw państwowych (1989); ustawę górniczą (1994); ustawę dotyczącą inwestycji prowadzonych przez obywateli Mjanmy (1994); ustawę spółdzielczą (1992); prawo ustanawiające radę ds. księgowości (1994).

Niemniej jednak po roku 1996 nastąpiło zatrzymanie reform. Dopiero rok 2011 przyniósł zwiększenie dynamiki transformacyjnej, a w roku 2015 przeprowadzono częściowo wolne wybory; armia wciąż posiada 25% miejsc w parlamencie, co blokuje możliwość zmian konstytucyjnych, a zapisy konstytucji z roku 2008 uniemożliwiają objęcie stanowiska prezydenta kraju przez przywódczyni Narodowej Ligi na rzecz Demokracji – Aung San Suu Kyi.

W Mongolii już w latach 1990-91 nastąpiła demokratyzacja, mimo że Mongolia nie miała demokratycznej tradycji, a reżim komunistyczny trwał tam najdłużej po ZSRR. Duże uzależnienie od wsparcia zagranicznego

spowodowało fatalne skutki dla gospodarki po ustaniu pomocy. Liberalizacja polityczna zaowocowała początkowo terapią szokową (MHDR 2003), a następnie stopniowymi reformami gospodarczymi i ustanowieniem gospodarki rynkowej. Obecnie, będąc krajem uzależnionym od światowych cen surowców, Mongolia notuje wysokie wahania w dynamice rozwojowej.

4. Transformacja i rozwój w posocjalistycznej Azji Południowo-Wschodniej

Azjatycki model transformacji posocjalistycznej charakteryzuje się stopniowymi przemianami i rezerwą wobec terapii szokowej. Wynika to z wielu przyczyn, między innymi, wysokim kosztem rozwojowym drastycznych zmian, jak i chęcią utrzymania władzy i kontroli gospodarki przez elity polityczne. Analiza porównawcza państw takich jak Polska, Czechy czy Węgry z Chinami, Wietnamem, Laosem czy Mjanmą dobitnie pokazuje różnice w dynamice reform pomiędzy Europą Środkowo-Wschodnią a posocjalistyczną Azją Wschodnią.

Wszystkie badane kraje, tj. Chiny, Wietnam, Laos i Mjanma zachowały ustrój autorytarny i nie zliberalizowały środowiska politycznego (w Mjanmie do roku 2015), czego pochodną były represje polityczne i brak respektowania praw człowieka. Indeks Freedom House – choć w swojej metodologii dość ograniczony – wyraźnie pokazuje zamknięty charakter systemów politycznych także w badanym okresie. W latach 1998-2015 Chiny, Laos i Wietnam pozostawały państwami autorytarnymi. Wcześniejsze etapy posocjalistycznej transformacji także charakteryzowały się autorytarnymi rządami. W przypadku Mjanmy dopiero w konsekwencji wyborów parlamentarnych w listopadzie 2015 roku, kiedy to władzę przejęła demokratyczna opozycja, zmieniono kategorię na „partly free”. Mjanma to jedyny przykład liberalizacji politycznej wśród po-

socjalistycznych państw Azji Południowo-Wschodniej na tyle zawansowanej, iż możemy tutaj mówić o powolnym trendzie w kierunku liberalnej demokracji.

Długookresowa dynamika rozwojowa krajów posocjalistycznych Azji Południowo-Wschodniej w okresie transformacji systemowej jest imponująca i przypomina dynamikę rozwojową Chin w okresie reform i otwarcia (*gaige kaigfang*). Komisja Ekonomiczno-Społeczna NZ ds. Azji i Pacyfiku szacuje, że w okresie od roku 1990 (a zatem kiedy wszystkie kraje posocjalistyczne regionu przechodziły już transformację) do 2015 łącznie, średni wzrost gospodarczy Chin wyniósł 9,7%, Mjanmy 8,9%, Wietnamu 6,9% a Laosu 6,8%. Uznając, iż to Chiny były pionierem transformacji (rozpoczynając przemiany w roku 1978), warto podkreślić, iż w okresie 1979-2015, dynamika rozwojowa Chin wynosiła średniorocznie także 9,7%.

Dynamika w Azji Południowo-Wschodniej była znacząco wyższa niż w innych krajach posocjalistycznej transformacji, zarówno w Europie jak i w byłym Związku Radzieckim. W okresie 1990-2015 średnioroczny wzrost gospodarczy Mongolii wyniósł 4,7% i dane te uwzględniają galopujące tempo z okresu 2011-2013, z uwagi na znaczące, niemal skokowe, zwiększenie wydobycia surowców naturalnych oraz wzrostu ich cen. W okresie 1991-2015 wzrost gospodarczy na posocjalistycznym Kaukazie i w Azji Centralnej wyniósł odpowiednio: w Armenii 3,3%, w Azerbejdżanie 4,8%, w Gruzji 0,6%, w Kazachstanie 2,9%, w Kirgistanie 1,2%, w Tadżykistanie 1,1%, w Turkmenistanie 4,5%, a w Uzbekistanie 4,4%. Należy tutaj jednakże zwrócić uwagę, iż średnioroczny wzrost gospodarczy nie jest najlepszym instrumentem pomiaru rozwoju społeczno-gospodarczego w byłych republikach sowieckich, z uwagi na początkową recesję transformacyjną, która znacząco zredukowała rozmiary gospodarek narowodnych, a zatem także bazy do pomiaru.

Jeżeli weźmiemy pod uwagę zmianę w poziomie indeksu rozwoju społecznego (Human Development Index), który analizuje nie tylko

wielkość produkcji *per capita*, ale także poziom wykształcenia społeczeństwa i długość życia, to także okaże się, że postęp w Chinach i posocjalistycznej Azji Południowo-Wschodniej był znaczący. W latach 1990-2015, rozwój Chin przełożył się na wzrost indeksu z 0,499 do 0,738, a zatem o 0,239. W przypadku Wietnamu było to 0,206 (0,477-0,683), Mjanmy 0,203 (0,353-0,556), Laosu 0,189 (0,397-0,586). W tym samym czasie wzrost wartości HDI w Polsce wyniósł 0,140; na Węgrzech 0,133; a w Czechach 0,117. Zmiana indeksu w byłych republikach radzieckich Azji Centralnej i Kaukazu wyniosła: dla Armenii 0,139, dla Kazachstanu 0,104, a dla Kirgistanu i Tadżykistanu odpowiednio jedynie 0,049 i 0,011. Postęp w Mongolii był bliższy wartościom notowanym w posocjalistycznej Azji Południowo-Wschodniej i wyniósł 0,156.

Tabela 1. PKB i HDI w Chinach, Wietnamie, Laosie i Mjanmie

	PKB (zmiana % rocznie, ceny stałe) 1990-2015	HDI (zmiana) 1990-2015
Chiny	9,7	0,239
Wietnam	6,9	0,206
Laos	6,8	0,189
Mjanma	8,9	0,203

Źródła: ESCAP 2016; UNDP 2016.

Posocjalistyczne państwa Azji Południowo-Wschodniej notowały wysoką dynamikę rozwojową pomimo, tego, iż liberalizacja gospodarcza była tam stopniowa i powolna, a państwowy interwencjonizm wciąż powoduje, iż środowisko biznesowe pozostaje mało transparentne. Świadczy o tym ranking Banku Światowego w zakresie prowadzenia działalności gospodarczej oraz poziom postrzegania korupcji Transparency International.

W powyższej grupie w roku 2016 Chiny pozostawały najbardziej otwartym krajem dla biznesu, choć Wietnam nadrabiał zaległości wobec Chin.

Laos i Mjanma wciąż pozostają państwami, gdzie prowadzenie działalności gospodarczej stanowi poważne wyzwanie, w szczególności dla zagranicznych podmiotów, które borykają się z wieloma barierami.

Tabela 2. Ranking swobody prowadzenia działalności gospodarczej w roku 2016

Kraj	Miejsce w rankingu
Chiny	80
Wietnam	91
Laos	136
Mjanma	171

Źródło: World Bank 2016.

Trudności z prowadzeniem biznesu widać także poprzez pryzmat korupcji. W badanej grupie państw korupcja jest największa w Mjanmie (147 pozycja na 168 krajów w rankingu z roku 2015), następnie w Laosie (139), w Wietnamie (112), a najmniejsza w Chinach (83 pozycja).

Tabela 3. Indeks postrzegania korupcji (CPI) – punktacja

Lata	2015	2014	2013
Chiny	37	36	40
Wietnam	31	31	31
Laos	25	25	26
Mjanma	22	21	21

Źródło: Transparency International 2016.

O ile bariery wejścia na rynek w Mjanmie, Laosie i Wietnamie dotyczą korupcji, biurokracji, opieszałości sądów i nierespektowania prawa, ograniczonej deregulacji i utrzymującego się nadmiernego sterowania

gospodarką, o tyle rządy posocjalistycznych gospodarek Azji Południowo-Wschodniej podejmują także celowe działania, aby ograniczyć dostęp do rynku, tak jak ma to miejsce w przypadku Chin na podstawie tzw. Katalogu (Breslin 2006).

Przykładowo, w Mjanmie organem zatwierdzającym inwestycje zagraniczne (poza specjalnymi strefami ekonomicznymi) jest państwowa Komisja ds. Inwestycji (ang. *Myanmar Investment Commission* – MIC). Jest znana z przewlekłości procedur oraz arbitralnych decyzji, a także wydawania dyrektyw, które ograniczają możliwości działania firm zagranicznych na rynku birmańskim. Przykładem są: sektorowa likwidacja przywilejów celnych (MIC Notification 49/2014) i podatkowych (MIC Notification 51/2014), czy też regulacje środowiskowe (MIC Notification 50/2014). MIC Notification 26/2016 określa z kim podmiot zagraniczny może utworzyć joint venture, na jakich zasadach i w jakich sektorach, jeśli planuje wejść na rynek birmański. „Restrykcje dotyczą handlu międzynarodowego. Eksportem i importem mogą się zajmować prawie wyłącznie firmy lokalne, które zostały zarejestrowane w Ministerstwie Handlu i uzyskały licencję na handel określonymi towarami. [...] Firmy zagraniczne mogą wystąpić o licencję importową, ale tylko na potrzeby własnej działalności produkcyjnej. Firmy zagraniczne nie mogą prowadzić handlu, zatem nie mogą otrzymać licencji na eksport. Nie dotyczy to jednakże podmiotów zlokalizowanych w specjalnych strefach ekonomicznych” (Bolesta 2016: 144).

Podobną politykę stosuje Laos, w którym poszczególne sektory przemysłowe kontrolowane są przez rodzinne klany członków partii komunistycznej¹, a władze coraz to ustalają nowe procedury utrudniające działalność zagranicznym podmiotom gospodarczym². Przykładowo, handel międzynarodowy związany jest ze skomplikowanym systemem

¹ Rozmowa dyplomatą z długoletnim doświadczeniem pracy w Laosie. Wientian, luty 2012.

² Rozmowa z dyrektorem Europejskiej Izby Handlu i Przemysłu w Laosie. Wientian, luty 2012.

licencyjnym. Licencje muszą być odnawiane rokrocznie. Część usług pozostaje zarezerwowane dla podmiotów krajowych (głównie przedsiębiorstw państwowych), np. usługi medyczne, pocztowe, telekomunikacyjne, w dużym stopniu także transportowe (USDT 2015: 260). Projekty energetyczne muszą być realizowane jako joint venture.

W Wietnamie sytuacja jest podobna. Pomimo otwarcia na świat i sukcesywnej poprawy warunków prowadzenia biznesu przez podmioty zagraniczne, z uwagi na poziom interwencjonizmu, biurokrację i korupcję, trudno jest mówić o równych szansach dla wszystkich uczestników życia gospodarczego (ICS 2016).

Wszystko to jest po części wynikiem chaosu transformacyjnego, w którym buduje się nowy ustrój społeczno-gospodarczy i wprowadza gospodarkę narodową do gospodarki światowej, a po części efektem wykorzystywania nacjonalizmu gospodarczego jako państwowej ideologii, która nakazuje traktowanie zagranicznej ingerencji, w tym poprzez obecność zagranicznych podmiotów gospodarczych, jako niepożądaną, bądź pożądaną jedynie w wybranych sektorach przemysłu, bądź określonej lokalizacji geograficznej i tylko dla wyselekcjonowanych celów.

Niemniej jednak Mjanmie, Laosowi czy nawet Wietnamowi daleko jeszcze do poziomu wyrafinowania Chin, w których nacjonalizm zastąpił komunizm w roli głównej ideologii państwa (Shirk 2007). Chińskiemu nacjonalizmowi poświęcono wiele miejsca w literaturze przedmiotu (zob. Fewsmith 2008; Hughes 2006). Przykładowo, Hughes (2006) przedstawił jego ewolucję w okresie reform, eksponując jego powiązania z polityką gospodarczą, polityką zagraniczną i bezpieczeństwa. Już Deng Xiaoping stwierdził bowiem, iż podstawą strategii rozwojowej ma być zawsze powiązanie kluczowych sektorowych działań państwa (polityka) i musi to wynikać z pobudek patriotycznych. Nacjonalizm jest wykorzystywany do legitymizacji roszczeń KPCh do władzy, wprowadzania reform i obierania trajektorii rozwojowej (Hughes 2006; Breslin

2007). Podobnie nacjonalizm jest wykorzystywany przez inne partie komunistyczne, sprawujące władzę w regionie; laotańską i wietnamską.

Tak jak w przypadku historycznych przykładów państw rozwojowych, planowanie pozostaje ważnym elementem polityki gospodarczej Chin i posocjalistycznych państw Azji Południowo-Wschodniej. Świadczy o tym między innymi fakt, iż w Mjanmie obecny okres reform charakteryzuje się proliferacją różnych planów rozwoju społeczno-gospodarczego i transformacji systemowej (Myint 2013). Laos natomiast od lat 70. zeszłego wieku wykorzystuje narodowe plany rozwoju społeczno-gospodarczego jako główne dokumenty określające sektorowe kierunki rozwoju i reform. W roku 1981 rozpoczęto wdrażanie pierwszego planu pięcioletniego. Także po rozpoczęciu posocjalistycznej transformacji i w trakcie budowania gospodarki rynkowej, politykę gospodarczą oparto o pięcioletnie plany rozwoju. Obecnie realizowany jest ósmy (2016-2020). Wietnam wprowadza plany pięcioletnie z przerwami od roku 1961, a w 2015 zakończono realizację dziewiątego.

Ponadto, w systemie administracyjnym wciąż funkcjonują centralne agencje planistyczne wytyczające i nadzorujące trajektorię rozwojową. W przypadku Mjanmy, w okresie 1993-2016 było nią Ministerstwo Planowania Narodowego i Rozwoju Gospodarczego (ang. *Ministry of National Planning and Economic Development* – MNPED), odpowiedzialne za przygotowanie i wdrażanie planów rozwojowych (np. *Framework for Economic and Social Reform* – FESR) oraz reform systemowych³. W wyniku reformy administracyjnej w roku 2016 połączono Ministerstwo Finansów z Ministerstwem Planowania Narodowego i Rozwoju Gospodarczego i utworzono superministertwo Planowania i Finansów. Jest to wyraz powszechnej w posocjalistycznej Azji centralizacji procesów decyzyjnych dotyczących reform gospodarczych. Należy bowiem podkreślić, iż w Europie Środkowo-Wschodniej to

³ W latach 2012-2016 autor blisko współpracował z Ministerstwem Planowania Narodowego i Rozwoju Gospodarczego, wspierając jego wysiłki w tworzeniu strategii rozwoju.

ministerstwa finansów z reguły odgrywały główną rolę w przeprowadzaniu posocjalistycznych reform, podczas gdy w Azji – ministerstwa planowania. W Laosie i Wietnamie funkcje agencji planistycznych pełnił Ministerstwo Planowania i Inwestycji. Niemniej jednak w przypadku tych ostatnich nie można pominąć odpowiednich komórek centralnego aparatu partii komunistycznych jako ciał decyzyjnych w opracowywaniu strategii reform, z uwagi na fakt, iż w krajach socjalistycznych instytucje rządowe często były dublowane przez struktury partyjne.

Powyższe agencje można uznać za kopię chińskiej Narodowej Komisji Rozwoju i Reform (National Development and Reform Commission – NDRC), odpowiedzialnej za rozwój i transformację, choć niewątpliwie także w przypadku Chin, struktury partii komunistycznej stanowią ważne ogniwo mechanizmu decyzyjnego dotyczącego polityki gospodarczej i reform (zob. Zhang 2017).

Wśród historycznych krajów rozwojowych birmańskie MNPED, laotańskie i wietnamskie MPI oraz chińskie NDRC można porównać do Rady Planowania Gospodarczego, przy koreańskim dyktatorze Park Chun Hee, na Tajwanie – do Rady ds. Planowania Gospodarczego i Rozwoju, w Singapurze – do Rady ds. Rozwoju Gospodarczego, a w Japonii, w jakimś stopniu, do Ministerstwa Handlu Międzynarodowego i Przemysłu (MITI).

Wszystkie te struktury kreowały bądź kreują politykę przemysłową w ramach procesu industrializacji. W przypadku Mjanmy obecna strategia rozwoju zakłada wykorzystanie istniejącej przewagi konkurencyjnej w sektorze wydobywczym oraz rozwój niskokapitałowych i pracochłonnych sektorów o ograniczonym zawansowaniu technologicznym takich jak przemysł włókienniczy. W przypadku Laosu, wykorzystanie naturalnych przewag łączy się z sektorem hydroenergetycznym, jak i przemysłem tekstylnym. Zarówno Laos jak i Mjanma traktują rolnictwo jako ważne obszary rozwoju sektorowego. Wynika to z pobudek za-

równie ekonomicznych jak i społecznych. Tania siła robocza, niska sektorowa kapitałochłonność oraz tradycja stawiają oba kraje w dobrej pozycji do dalszego rozwoju przemysłu rolno-spożywczego.

Ponadto, większość społeczeństwa w obu przypadkach jest zatrudniona w rolnictwie, co powoduje, iż reformy agrarne oraz rozwój sektora stanowią ważne wyzwanie społeczne. Aby sukcesywnie podnosić poziom życia na wsi należy transferować siłę roboczą do sektorów pozaa-grarnych jak i podnosić poziom i zawansowanie technologiczne produkcji rolno-spożywczej. Stąd, przykładowo, ostatnimi laty, strategia rządu Laosu – realizowana między innymi przy wsparciu Węgier – aby rozwijać przetwórstwo rolno-spożywcze. W ramach usług, oba państwa stawiają na turystykę jako ważny, pracochłonny sektor narodowej gospodarki. W długim okresie oba kraje zamierzają zwiększać wartość dodaną i zaawansowanie technologiczne swojej bazy produkcyjnej. W tym celu, Laos tworzy przygraniczne specjalne strefy ekonomiczne.

Mjanma natomiast staje się strategicznym celem inwestycji japońskich i ich stopniowej relokacji z Chin, gdzie nastroje nacjonalistyczne utrudniają funkcjonowanie japońskich firm. Wietnam znajduje się na wyższym poziomie transformacji gospodarczej niż Mjanma i Laos. Dlatego też, po okresie wykorzystywania gazu i ropy i sektora rolno-spożywczego jako nośników rozwoju, Wietnam (którego liczba mieszkańców zbliża się do 100 milionów) próbuje budować regionalną, a może nawet światową fabrykę, na wzór chińskiej. Sprzyjają temu wciąż duże zasoby taniej siły roboczej (dynamiczny rozwój gospodarczy w Chinach spowodował znaczący wzrost kosztów pracy tamże). Obecnie, polityka rozwoju pracochłonnych gałęzi przemysłu o niskim poziomie technologicznym została zastąpiona wspieraniem sektora maszynowego, elektrycznego i elektronicznego. Jest to naturalna konsekwencja dynamicznego rozwoju od początku reform *doi moi*.

W Chinach strategia selektywnego wsparcia sektorowego obowiązuje od dawna. Wsparcie państwa w różnej formie regulacji prawnych i subsydiów (zob. Bolesta 2015) jest skierowane do wielu gałęzi przemysłu. Wynika to z faktu, iż tak duża gospodarka i najludniejsze państwo świata nie mogą opierać rozwoju na kilku wyselekcjonowanych sektorach, choć niewątpliwie bodźce rozwojowe zniekształcające sygnały rynkowe mogą się skupiać na ograniczonej grupie. Pod koniec lat 70. zeszłego wieku Deng Xiaoping odziedziczył socjalistyczną gospodarkę (wcześniej jako ważny aparatczyk oczywiście uczestniczył w jej tworzeniu) z dużym i niewydajnym przemysłem ciężkim. Dlatego też polityka przemysłowa miała formę dwutorową; rozbudowywano pracochłonny i niskokapitałowy przemysł tekstylny (Naughton 2007) oraz restrukturyzowano kapitałochłonny przemysł ciężki. Następnie starano się zwiększyć technologiczne zawansowanie produkcji; w latach 90. zeszłego wieku skupiono się na rozwoju przemysłu maszynowego, samochodowego oraz sprzętu gospodarstwa domowego (Kuchiki 2007). Kontynuowano rozbudowę przemysłu ciężkiego oraz chemicznego, a następnie, elektrycznego i elektronicznego.

W obecnym wieku postawiono także na zaawansowane technologie, w tym przemysł kosmiczny i zielone technologie (zob. Bolesta 2015). Chiny pozostają fabryką świata, choć w niektórych sektorach o ograniczonej wartości dodanej muszą się dzielić miejscem z Wietnamem, Filipinami, Bangladeszem. Wynika to po części ze strategii państwa. Obecnie Chiny posiadają kapitał oraz dostęp do technologii, które w coraz większym stopniu umożliwiają konkurowanie z gospodarkami wysoko rozwiniętymi. Choć niewątpliwie trudno sobie wyobrazić, aby przy tak dużym zasobie siły roboczej, kapitale, technologii i miejscu w globalnej gospodarce, próbowały wycofać się z obszarów produkcji, które zdominowały w ciągu ostatnich dwudziestu lat.

We wszystkich posocjalistycznych krajach Azji Południowo-Wschodniej oraz w Chinach polityka przemysłowa oparta na wyselekcjonowanych

gałęziach przemysłu musiała się wiązać z próbami wejścia na rynki zagraniczne. Niski poziom rozwoju, a zatem ograniczona siła nabywcza społeczeństwa, uniemożliwiała lokalną absorpcję produkcji przemysłowej. Dlatego też polityka przemysłowa musiała się w jakimś stopniu zorientować na eksport, a zatem przełożyć się także na liberalizację gospodarczą, szersze uczestnictwo w inicjatywach regionalnych, intensyfikację bilateralnej i multilateralnej współpracy gospodarczej oraz zwiększenie napływu inwestycji. Mjanma, Laos czy Wietnam włączały się w globalną gospodarkę jako tzw. late-comers, czy też kraje rozwojowo zapóźnione. Kraje zapóźnione wkraczające w gospodarkę globalną, w szczególności w tak dynamicznie rozwijającym się regionie jak Azja Wschodnia, mogą skorzystać z tzw. szybkich zysków (ang. *quick wins*). Po pierwsze, mogą posilkować się wiedzą, kompetencjami i technologiami innych i zaadaptować je do własnych warunków wewnętrznych. Mogą przestudiować historyczne sukcesy i porażki rozwojowe. Dotyczy to także transformacji systemowej od modelu socjalistycznego do kapitalistycznego. Posocjalistyczna transformacja trwa już prawie cztery dekady, a reformatorzy zgromadzili „bibliotekę doświadczeń”⁴ (Garton Ash 2013). Po drugie, posiadając niższe koszty pracy, mogą, jeżeli pozwalają na to infrastruktura i regulacje prawne, konkurować z bardziej rozwiniętymi gospodarkami i szybko zwiększać eksport na bardziej rozwinięte rynki, posiadające dużo większe zdolności absorpcyjne.

Po otwarciu swoich nakazowo-rozdzielczych gospodarek, Laos, Mjanma i Wietnam doświadczyły szybkiego wzrostu obrotów handlowych. Zarówno jednostronne działania polityczne jak i poszerzanie współpracy gospodarczej – poprzez chociażby program Greater Mekong Region, a następnie członkostwo w ASEAN i umowę o wolnym handlu w ramach AFTA – odegrały ważną rolę w procesie. Członkostwo w Światowej Organizacji Handlu (WTO) jeszcze bardziej usprawniło

⁴ Określenie użyte przez Timothy'ego Gartona Asha w przemówieniu wygłoszonym w Yangon, Myanmar, w lutym 2013 r., którego świadkiem był autor. Nie zostało ono opublikowane.

proces wchodzenia do światowej gospodarki. Menon (2012: 4.) podkreśla, iż najważniejszym wkładem członkostwa w WTO było uzyskanie statusu kraju najbardziej uprzywilejowanego (MFN) i, co z tym związane, dostępu do rynków państw wysoko rozwiniętych, oraz ograniczenie barier technicznych, głównie taryf, co znacząco zwiększyło wymianę handlową. Pomimo globalnego kryzysu gospodarczego (2008-2009), reformy gospodarcze oraz intensyfikacja współpracy ekonomicznej, spowodowały, iż handel międzynarodowy rósł. Jeśli chodzi o strukturę eksportu, w przypadku Wietnamu następuje odejście od surowców na rzecz towarów przetworzonych. Menon (2012) uważa, iż dywersyfikacja handlu stała się kluczowym komponentem zwiększającym dynamikę eksportu w Wietnamie. Udział maszyn i urządzeń wzrasta w stosunku do całego eksportu. Niemniej jednak, w przypadku Laosu i Mjanmy to wciąż surowce naturalne stanowią główne dobro eksportowe.

Wzrost gospodarczy w posocjalistycznej Azji Południowo-Wschodniej sprzyja nie tylko rozwojowi handlu, ale także bezpośrednim inwestycjom zagranicznym (BIZ), które napływały z uwagi na poprawiającą się infrastrukturę fizyczną, tanie koszty pracy i preferencyjny dostęp do rynków krajów rozwiniętych (Banomyong 2010). Tradycyjnie to Chiny, z dużymi zasobami taniej siły roboczej, były w ostatnich latach centrum światowej produkcji. Jednakże, ponieważ Chiny skierowały się w kierunku bardziej zaawansowanych technologicznie gałęzi przemysłu, a także, z uwagi na rosnące koszty pracy, w posocjalistycznej Azji Południowo-Wschodniej szybciej rosną inwestycje w sektorach pracochłonnych. Według World Investment Report, Wietnam utrzymuje przewagę kosztową w stosunku do Chin, jednakże, Laos i Mjanma utrzymują przewagę kosztową wobec Wietnamu (UNCTAD 2015). Naturalnie, koszty pracy nie są jedynym czynnikiem przyciągającym BIZ. Dlatego też napływ bezpośrednich inwestycji zagranicznych do Laosu i Mjanmy jest nadal niższy niż do Wietnamu. Widać to na podstawie statystyk. O ile w latach 1989-2014 do Laosu pałyńęło 16,3 mld USD bezpośrednich inwestycji

zagranicznych, a do Mjanmy w latach 1989-2016 miało napłynąć 63,7 mld USD, to wartość BIZ dla Wientamu jedynie w 2016 r. wyniosła 15,8 mld USD.

Jako główny odbiorca BIZ w posocjalistycznej Azji Południowo-Wschodniej, Wietnam przyciąga inwestycje zagraniczne w kilku sektorach. Stał się ważnym eksporterem elektroniki, a produkty elektroniczne, w tym sprzęt komputerowy i telekomunikacyjny, wyprzedziły kawę, tkaniny i ryż w wartości eksportu. W przypadku Laosu i Mjanmy, BIZ kierowane są do sektora surowców naturalnych, włókienniczego oraz rolnictwa i leśnictwa. Za najbardziej atrakcyjne sektory w Mjanmie uznawane są: infrastruktura (drogi, elektrownie, telekomunikacja i logistyka), ropa naftowa i gaz, a następnie produkcja przemysłowa (niskokapitałowa), górnictwo, nieruchomości oraz hotelarstwo i turystyka. Wietnam także wyróżnia się z grupy pod innymi względami: jego inwestycje zagraniczne stają się coraz ważniejsze, w szczególności dla Laosu. Prawie połowa wszystkich wietnamskich zagranicznych projektów inwestycyjnych realizowana jest w Laosie i Kambodży. Większość tych inwestycji trafia do energetyki wodnej, rolnictwa i budownictwa.

Polityka birmańska i laotańska oparta jest na przyciąganiu inwestycji zagranicznych, częściowo do specjalnych stref ekonomicznych. W Mjanmie funkcjonują obecnie trzy strefy: Thilawa – w okolicach Rangun, powstała w roku 2013, Dawei – na południu kraju, Kyaukphyu w stanie Rakhine. Dawei i Kyaukphyu to strefy z portami głębinowymi (innym portem głębinowym jest Sittwe; planowane są nowe w Pathein i Kalar-gote). Planuje się utworzenie kolejnych stref – Pathein oraz Myawaddy. Ponadto, rząd ustanowił 18 parków przemysłowych, w następujących regionach: Ayeyarwady (3), Bago (1), Magway (2), Mandalaj (3), stan Mon (1), Sagaing (2), stan Shan (1), Tanintharyi (1), Rangun i okolice (4). Planowanych jest otwarcie kolejnych dziesięciu.

Podobną politykę prowadzi obecnie Laos, który otwiera specjalne strefy ekonomiczne, aby wspierać interakcję gospodarczą z Chinami

oraz Tajlandią i całym ASEANem (którego jest członkiem) oraz przyciągać inwestorów zagranicznych. W latach 2003-2012 utworzono dziesięć specjalnych stref i parków przemysłowych – Savan-Seno Special Economic Zone (otwarta w roku 2003), Boten Beautiful Land Specific Economic Zone (2003), Golden Triangle Special Economic Zone (2007), Vientiane Industrial and Trade Area (2011), Saysetha Development Zone (2010), Phoukhyo Specific Economic Zone (2010), Thatluang Lake Specific Economic Zone (2011), Longthanh-Vientiane Specific Economic Zone (2012), Dongphosy Specific Economic Zone (2012), Thakhek Specific Economic Zone (2012). Docelowo ma ich być nawet czterdzieści.

Zakończenie

Azjatycki model posocjalistycznej transformacji systemowej, która także rzutuje na trajektorię rozwojową, słusznie utożsamiany jest z Chinami. Chińska Republika Ludowa uznawana jest za sukces transformacji i polityki rozwojowej. Przy wszystkich efektach ubocznych, osiągnięte rezultaty w rozwoju społeczno-gospodarczym są imponujące w skali światowej. Ponadto, Chiny to także najludniejsze państwo świata i największa azjatycka gospodarka. Wyzwania transformacyjne i rozwojowe w tak dużych krajach są nieporównywalnie większe niż te w małych państwach. Tym bardziej sukces zasługuje na docenienie.

Powyższy artykuł pokazuje, iż posocjalistyczne państwa Azji Południowo-Wschodniej posiłkowały się i wciąż się posiłkują tym samym modelem transformacji i rozwoju co Chiny w trwającym okresie reform.

Widać to nie tylko poprzez pryzmat dynamiki rozwojowej Mjanmy, Laosu i Wietnamu mierzonej tempem wzrostu gospodarczego bądź zmianą w poziomie indeksu rozwoju społecznego, ale także poprzez zwiększającą się interakcję z globalną gospodarką, w tym w handlu i inwestycjach (napływających do posocjalistycznej Azji Południowo-

Wschodniej), pomimo jednoczesnego utrzymywania znaczących barier w dostępie do rynku wewnętrznego podmiotom zagranicznym, poprzez stosowanie starych i tworzenie nowych ograniczeń, co jest umotywowane nacjonalizmem gospodarczym. Wszystkie posocjalistyczne państwa Azji Południowo-Wschodniej, podobnie jak Chiny, utrzymują bądź utrzymywały ustrój autorytarny. Ponadto, aparat państwowy nie wycofał się z gospodarek narodowych – państwo wciąż traktuje planowanie na poziomie centralnym jako główny instrument określania trajektorii rozwojowej i reform, wykorzystując do tego centralną agencję planistyczną. Strategia rozwojowa z reguły, natomiast, opiera się na planach pięcioletnich, modelu znanym z okresu realnego socjalizmu.

Każdy kraj posocjalistycznej transformacji jest inny i próba generalizacji często może przynosić błędne diagnozy, co do niezbędnego kierunku transformacji i rozwoju. Niemniej jednak istnieją pewne generalne koncepcje, które można postrzegać jako wspólny mianownik reform. Tak jest w przypadku Chin i Azji Południowo-Wschodniej. Oczywiście nie oznacza to, że proces swoistej konwergencji będzie postępował. Przykładem jest tutaj Mjanma, która przyspieszyła reformy systemowe jako ostatnia z państw, natomiast szybciej zmierza w kierunku ustanowienia liberalnej demokracji. Takiego celu nie obrały sobie natomiast – przynajmniej teoretycznie – elity polityczne Chin, Wietnamu czy Laosu.

Trudno jest ocenić, czy zastosowanie modelu chińskiego w Azji Południowo-Wschodniej jest rozwiązaniem optymalnym. Niemniej jednak należy pamiętać, że wszystkie analizowane gospodarki, to kraje rozwijające się, a zatem priorytetem transformacyjnym jest walka z ubóstwem. Przy wszystkich swoich mankamentach, chiński model robi to dość skutecznie.

Bibliografia

- Amsden A.H. (1989), *Asia's Next Giant: South Korea and Late Industrialization*, Oxford University Press, Oxford
- Banomyong R. (2010), *Challenges and Prospects for Upgrading and Diversification of Industrial Structure in CLMV Countries*, w: *A Study on Upgrading Industrial Structure of CLMV Countries*, (eds.) Banomyong R., Ishida M., ERIA Research Project Report 2009-7-3, ERIA, Jakarta
- Bolesta A. (2010) *China as a Post-Socialist Developmental State: Explaining Chinese Development Trajectory*, tekst niepublikowany, Department of Government, London School of Economics and Political Science, Londyn
- Bolesta A. (2015), *China and Post-Socialist Development*, Policy Press, Bristol
- Bolesta A. (2016), *Wpływ Chin na rozwój i transformację Mjanmy*, „Azja-Pacyfik: Problemy militarne i społeczno-gospodarcze Azji Wschodniej”, No. 19
- Bramall Ch. (2009), *Chinese Economic Development*, Routledge, Abingdon
- Breslin Sh. (2006), *Foreign Direct Investment in the PRC: Preferences, Policies and Performance*, „Policy & Society” Vol. 25 (1)
- Breslin Sh. (2007), *China and the Global Political Economy*, Palgrave MacMillan, Basingstoke
- Chang J., Halliday J. (2005), *Mao: The Unknown Story*, Random House, Londnon
- Cumings B. (1984), *The Origins and Development of the Northeast Asian Political Economy. Industrial Sectors, Product Cycles and Political Consequences*, „International Organization” Vol. 38 (1)
- ESCAP (2016), ESCAP Database, ESCAP, Bangkok

- Evans G. (2012), *A Short History of Laos: The Land In Between*, Revised Edition, Silkworm Books, Chiang Mai
- Fewsmith J. (2008), *China Since Tiananmen. From Deng Xiaoping to Hu Jintao*, Cambridge University Press, Cambridge
- Freedom House Index (2016), Freedom House Index; <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2016>
- Hayton, B. (2010), *Vietnam – Rising Dragon*, Yale University Press, New Heaven
- Hughes Ch. (2006), *Chinese Nationalism in the Global Era*, Routledge, London
- Johnson Ch.A. (1982), *MITI and the Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925-1975*, Stanford University Press, Stanford
- Klein N. (2007), *The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism*, Metropolitan Books, New York
- Kołodko G.W. (1999), *Od szoku do terapii. Ekonomia i polityka transformacji*, Poltext, Warszawa
- Kuchiki A. (2007), *Industrial Policy in Asia*, “IDE Discussion Papers” No. 128, Institute of Developing Economies, Chiba
- Menon J. (2012), *Narrowing the Development Divide in ASEAN: The Role of Policy*, “ADB Working Paper Series on Regional Economic Integration”, No. 100, https://aric.adb.org/pdf/workingpaper/WP_100_Menon_Narrowing_the_Development_Divide.pdf
- MHDR (2003), *Human Development Report Mongolia 2003: Urban-Rural Disparities in Mongolia*, UNDP
- Myint Th. (2013), *Economic Reforms in Myanmar – The Way Forward*, w: *From Central Planning to Market: Poland’s Transformation in a Comparative Perspective and the Lessons for Myanmar*, (ed.) Bolesta A., Chulalongkorn University, Bangkok
- Naughton B. (2007), *The Chinese Economy: Transitions and Growth*, The MIT Press, Cambridge–London

- Poznański, K. (2000) *Wielki przekret. Kleska polskich reform*, Towarzystwo Wydawnicze i Literackie, Warszawa
- Sachs J. (1993), *Poland's Jump to the Market Economy*, The MIT Press, Cambridge–London
- Shirk S.L. (2007), *China Fragile Superpower. How China's Internal Politics Could Derails its Peaceful Rise*, Oxford University Press, New York
- Stiglitz J.E. (2004), *Globalization and Growth in emerging markets*, "Journal of Policy Modelling" Vol. 26
- Stuart-Fox M. (1997), *A History of Laos*, Cambridge University Press, Cambridge
- Transparency International (2016), *Corruption Perception Index 2015*, https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2015
- UNCTAD (2015), *World Investment Report 2015 – Reforming International Investment Governance*, http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/wir2015_en.pdf
- UNDP (2016), *Human Development Index Data*, <http://hdr.undp.org/en/data>
- USDT (2015), *Foreign Trade Barriers – Laos*, US Department of Trade, Washington, <https://ustr.gov/sites/default/files/files/reports/2015/NTE/2015%20NTE%20Laos.pdf>
- ICS (2016), *Investment Climate Statement 2016: Vietnam*, US Department of Trade, Washington, <http://www.state.gov/e/eb/rls/othr/ics/investmentclimatestatements/index.htm?year=2018&dliid=281549>
- Mehden von der F. (1963), *The Burmese Way to Socialism*, "Asian Survey" Vol. 3 (3)
- Wade R. (1990), *Governing the Market: Economic Theory and the Role of Government in East Asian Industrialization*, Princeton University Press, Princeton

Winckler E.A (1999), *Comparing Asian Transitions from Communism, w: Transition from Communism in China: Institutional and Comparative Analyses* (1999), (ed.) Winckler E.A., Lynne Rienner Publishers, Boulder

World Bank (2016), *Doing Business Ranking*; <http://www.doingbusiness.org/rankings>

Zhang F. (2017), *The Chinese developmental state: standard accounts and new characteristics*, "Journal of International Relations and Development" Vol. 21, Iss. 3